

Лариса БЕРЕЗІВСЬКА

ТЕНДЕНЦІЇ РЕФОРМУВАННЯ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ У ХХ СТ.

З проголошенням незалежності України відбуваються зміни в соціально-економічному, культурному та духовному розвитку суспільства, поступально формується державна освітня політика в контексті інтегрування національної системи освіти у європейський і світовий освітній простір. На законодавчому рівні визначено зміст, мету і стратегічні напрями реформування всіх ланок освіти з метою її демократизації, гуманізації, відповідності світовим стандартам. У Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 рр. (2011) окреслено пріоритетні напрями державної освітньої політики, серед яких реформування системи освіти на основі філософії людиноцентризму як стратегії національної освіти³⁶⁷. У процесі реалізації цього важливого завдання раціональним і вмотивованим є звернення до історико-педагогічного досвіду, оскільки вивчення історії шкільних реформ сприяє осмисленню й усвідомленню сучасних процесів у освіті та проектуванню її майбутнього.

Історіографічний аналіз проблеми показав, що шкільні реформи як складову державної освітньої політики різних урядів на території України у визначених хронологічних межах більшою чи меншою мірою досліджували українські історики педагогіки (Л. Березівська, Л. Вовк, Н. Гупан, І. Зайченко, С. Лобода, О. Петренко, Н. Побірченко, О. Пометун, А. Сбруєва, М. Собчинська, О. Сухомлинська та ін.), історики (В. Богуславська, В. Борисов, В. Липинський, А. Пижик, Н. Ротар, С. Стельмах, Ю. Телячий та ін.), а також російські учені (М. Богуславський, Е. Днепров, Р. Шакіров та ін.). Мета нашої статті – визначити в контексті суспільно-політичних, економічних і педагогічних детермінант основні тенденції реформування шкільної освіти в Україні у 1899–2002 рр. з метою їх осмислення на сучасному етапі розбудови національної системи освіти. Водночас зауважимо, що результати детального ретроспективного аналізу проблеми на основі

---

³⁶⁷ Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки // Матеріали ІІІ Всеукраїнського з'їзду працівників освіти. – К., Чернівці : Букрек, 2011. – 400 с. – С. 321.

численних джерел наводяться в наших публікаціях, про які згадуватимемо у статті.

Передусім на основі вивчення джерел у контексті наведених детермінант вважаємо за доцільне представити розроблену нами умовну *періодизацію* реформування шкільної освіти в Україні у 1899–2002 рр.: I період (1899–1917) – спроби реформування шкільної освіти на українських землях в імперську добу в контексті загальноімперських планів; II період (1917–1920) – державно-громадське реформування шкільної освіти в добу Української революції, діяльності українських урядів, становлення української державності; III період (1920–1930) – радянська реформа школи в Українській Соціалістичній Радянській Республіці; IV період (1930–1991) – реформування радянської загальноосвітньої школи в Українській Радянській Соціалістичній Республіці в умовах авторитарного суспільства; V період (1991–2002) – реформування шкільної освіти України в перші роки її незалежності. Відповідно до зазначеної періодизації визначимо та проаналізуємо найголовніші тенденції досліджуваного процесу в кожний з періодів.

Відразу підкреслимо, що визначити характерні тенденції реформування шкільної освіти у розглядуваних хронологічних і територіальних межах на основі запропонованих нами критеріїв (суспільно значущий вимір реформ, персоніфікована їх характеристика, масштабність і перспективність, змістова характеристика, процесуальні зміни, усталені назви за іменами керівників реформ) допоміг ретроспективний і системно-концептуальний аналіз шкільних реформ з урахуванням суспільно-політичних (зміна суспільної системи, політичних режимів на засадах провідних ідеологій або забезпечення їх функціонування), соціально-економічних (зміна економічної політики, виникнення соціальних і національних конфліктів) і педагогічних детермінант (зміна освітньої парадигми, втіленої у відповідних законодавчо-нормативних документах, стан шкільної освіти, розвиток громадсько-педагогічної думки, педагогічної науки).

У ході дослідження встановлено, що шкільна освіта на українських землях *в імперську добу* (кінець XIX – початок XX ст.) реформувалася в контексті загальноімперських планів: проектування напрямів розвитку шкільної освіти (1899–1904); державно-громадські ініціативи щодо реформи шкільної освіти (1904–1914); демократичний проект реформування шкільної освіти П. Ігнат'єва (1914–1916). У цілому цей

період типологізуємо як спроби реформувати шкільну освіту Міністерством народної освіти та педагогічною громадськістю, оскільки більшість проектів шкільних реформ самодержавний уряд відхилив передусім через їх демократичний характер, невідповідність консервативній державній освітній політиці³⁶⁸.

Аналіз реформаторської практики імперської доби дає змогу визначити позитивні тенденції підготовки та реалізації шкільних реформ, які має враховувати сучасна державна освітня політика: вивчення Міністерством народної освіти реального стану шкільної освіти; аналіз попереднього вітчизняного та зарубіжного реформаторського досвіду; створення при керівному органі освіти єдиного центру реформування; широке залучення до розробки та реалізації реформ педагогічної громадськості, лікарів, представників уряду та різних відомств (міністерств фінансів, економіки, сільського господарства тощо); всебічне та об'єктивне висвітлення реформування на сторінках преси; врахування в освітніх документах реалій і потреб шкільної практики та ідей учителів, учених, широких кіл громадськості; інформування вчительства про здійснення реформ, підготовка його й матеріальне стимулювання до їх проведення; розробка загальної концепції реформи шкільної освіти, що ґрунтувалася б на демократичних, науково-педагогічних, національних та гуманістичних засадах, а не на політичних планах правлячого уряду; затвердження освітніх документів, тобто концепцій реформи після врахування рішень освітянських з'їздів; створення стратегічного плану реалізації реформи. Негативною тенденцією вважаємо використання правлячим урядом шкільних контрреформ для реалізації політичних цілей, зокрема гальмування передової громадсько-педагогічної думки, що впливала на загальну суспільну свідомість, формування громадянського суспільства.

Реформування шкільної освіти *в добу Української революції* (1917–1920), здійснюване українськими урядами (Центральна Рада, Гетьманат П. Скоропадського, Директорія Української Народної Республіки), розглядаємо як національно-демократичну, кардинальну, комплексну, структурну реформу системного широкомасштабного характеру, результатом якої стала теоретично розроблена й частково

---

³⁶⁸ Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : монографія / Л. Д. Березівська – К. : Богданова А. М., 2008. – 406 с.; Матеріали по реформе средней школы. Примерные программы и объяснительные записки, изданные по распоряжению г. министра народного просвещения. – Пг. : Сенат. типография, 1915. – 547 с.

практично реалізована українськими керівними освітніми органами (Генеральний секретаріат освіти, Міністерство народної освіти) національна система освіти. Період державно-громадського реформування шкільної освіти в добу Української революції та діяльності українських урядів варто поділити на етапи: шкільна реформа як засіб створення єдиної демократичної національної школи за часів Центральної Ради (початок березня 1917–29 квітня 1918); реформаторські процеси в галузі шкільної освіти за Гетьманату П. Скоропадського (29 квітня–13 грудня 1918); шкільне реформування в добу Директорії як продовження освітньої політики Центральної Ради (13 листопада 1918–кінець 1920)³⁶⁹.

Проаналізований незначний реформаторський досвід українських урядів та керівних органів освіти зі створення національної освітньої системи дає підстави визначити закономірності підготовки та реалізації першої національної реформи для осмислення в сучасній модернізаційній практиці, а саме: аналіз і використання попереднього вітчизняного теоретичного та практичного реформаторського досвіду; вивчення зарубіжного досвіду; поступове оновлення успадкованої діючої структури шкільної освіти; розробка стратегічних напрямів реформування шкільної освіти спеціальними комісіями при Міністерстві освіти у складі учителів, учених, широких кіл громадськості; винесення концепції перспективного розвитку освіти на вчительські з'їзди; оприлюднення процесуальних та змістових аспектів реформи на сторінках преси; державно-громадське реформування шкільної освіти (врахування ідей педагогічної громадськості). Водночас виявлено і негативні тенденції: проведення шкільної реформи лише через суспільно-політичні зміни, без чіткої розробленої програми на наукових, фінансових та правових засадах і без урахування соціально-економічних реалій; невідповідність учительства до змін у шкільній освіті; швидке упровадження реформи без її широкої апробації; відсутність можливості інформування усіх регіонів держави про освітні перетворення; авторитарні методи проведення реформи (доба Гетьманату П. Скоропадського); відсутність механізму державно-

---

³⁶⁹ Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : монографія / Л. Д. Березівська – К. : Богданова А. М., 2008. – 406 с.; Проект єдиної школи на Україні. Основна школа. – Кам'янець-Подільський : Дністер, 1919. – Кн.1. – 172 с.; Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 2582, оп. 2, спр. 14, 17 арк.; ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 2, спр. 116, 85 арк.

громадського контролю за здійсненням реформи та її результатами; проголошення і втілення реформи в умовах частих змін урядів, керівників освітньої галузі, нестабільної соціально-економічної та воєнно-політичної ситуації.

Шкільну реформу *раннього радянського періоду* (1919–1930), здійснену Наркомосом УСРР, оцінюємо як динамічну, структурну, глибоку, відносно демократичну, націонал-комуністичну, політично ідеологізовану, тому й суперечливу. Радянська реформа школи в УСРР мала такі складові: реформа шкільної освіти на основі концепції Наркомосу РСФРР (1919–1920); реформування шкільної освіти за схемою Г. Гринька (1920–1924); реформування школи 1924–1927 рр. як період експериментування й пошуку; реалізація національної радянської системи шкільної освіти в УСРР у контексті посилення уніфікаційних процесів (1927–1930)³⁷⁰.

На основі аналізу реформування шкільної освіти окресленого періоду встановлено його позитивні тенденції для усвідомлення нинішньої модернізації: відповідність шкільної реформи соціально-економічним реаліям держави; залучення на всіх етапах реформи широких кіл учительства, громадськості, батьків; забезпечення матеріальних та моральних стимулів для основної фігури реформування – вчителя; створення атмосфери педагогічного експериментування і творчого пошуку в ході реформи; виділення додаткового фінансування; систематичний аналіз поточних результатів реформування та контроль за його здійсненням; обговорення змістових і процесуальних аспектів реформи на різних освітянських нарадах, з'їздах. До негативних тенденцій відносимо непродумане руйнування успадкованої діючої шкільної системи освіти; ігнорування попереднього вітчизняного реформаторського досвіду, його фальсифікація через невідповідність ідеології нової суспільної системи; компромісне поєднання політичних і педагогічних, комуністичних і національних аспектів реформи; вилучення із концепції розвитку шкільної освіти релігійної та етнопедагогічної складових, заміна національної складової інтернаціональною; поступове витіснення у процесі реформи демократичного принципу і введення принципів політизації, уніфікації,

---

³⁷⁰ Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : монографія / Л. Д. Березівська – К. : Богданова А. М., 2008. – 406 с.; Кодекс законів о народном просвещении УССР, утвержденных ВУЦИК 2 ноября 1922 г. на основании Постановления III сессии VI созыва ВУЦИК от 16 октября 1922 г. – Харьков : Изд. Нар. комиссариата просвещения УССР, 1922. – 75 с.

русифікації; використання українізації школи як тимчасової тактики на шляху створення єдиної загальносоюзної системи освіти – гаранта єдиної унітарної держави; керування реформуванням школи на засадах централізації.

Реформування радянськими урядами загальноосвітньої школи в УРСР (1930–1991) відбувалося хвилеподібно *в умовах авторитарного суспільства*: контрреформа шкільної освіти як її уніфікація в загальнорадянську 30 – початку 50-х рр.; реформа щодо зміцнення зв'язку школи з життям 1956–1964 рр. як складова десталінізації суспільного життя; часткові зміни й наростання стагнаційних явищ у шкільній освіті 1964–1984 рр.; зародження демократичних змін на тлі реформи загальноосвітньої і професійної школи та визрівання національної реформи освіти (1984–1991). Реорганізацію шкільної освіти Наркомосом УРСР, Міністерством освіти УРСР у 30-х – на початку 50-х рр. характеризуємо як контрреформу (антиреформу), або приховану підготовлену структурну антидемократичну реформу, оскільки радянський уряд без офіційного її проголошення знищив надбання попередніх реформ, зокрема українську систему освіти, уніфікувавши її в радянську. Усі подальші реформи (глибока і комплексна, частково реалізована “хрущовська” з демократичним відтінком, реалізовані часткові зміни 1964–1984 рр., у т.ч. модернізаційна реформа 60–70-х рр., декларативна і нереалізована “черненківсько-андроповська” 1984 р.) розглядаємо як внутрішньосистемне реформування радянської шкільної освіти, що забезпечило її функціонування до 1985–1991 р. – визрівання демократичної, національної реформи школи в Україні³⁷¹.

Проаналізувавши реформування зазначеного періоду, можна визначити такі позитивні тенденції підготовки та реалізації тих чи інших реформ: створення державно-громадських органів контролю за перебігом реформуванням; забезпечення фінансового підґрунтя реформи, матеріального та морального стимулювання вчительства в ході її реалізації. До негативного досвіду відносимо проведення

---

³⁷¹ Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : монографія / Л. Д. Березівська – К. : Богданова А. М., 2008. – 406 с.; Березівська Л. Д. Часткові внутрішньосистемні зміни шкільної освіти УРСР в контексті прихованої русифікації (1964–1984) / Лариса Березівська // Рід. шк. – 2007. – № 9. – С. 60 – 63; Березівська Л. Д. Радянська реформа загальноосвітньої і професійної школи у руслі зародження демократичних змін в УРСР (1984–1988) / Лариса Березівська // Молодь і ринок. – 2008. – № 1 (36). – С. 25 – 31; Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в УРСР в умовах авторитарно-партійного суспільства на демократичних засадах (1988–1991) / Лариса Березівська // Молодь і ринок. – 2008. – № 4 (39). – С. 21 – 30.

реформи без вивчення попереднього реформаторського вітчизняного досвіду, об'єктивного стану шкільної освіти, без науково-педагогічного, фінансового та правового обґрунтування реформи; проголошення реформи без широкого обговорення в пресі, на різних освітянських зібраннях та її експериментування; розробка концепції реформи в “закритих урядових кабінетах”; здійснення реформи “згори” за допомогою командно-адміністративних методів; невідповідність до реформи учителя; проведення шкільної реформи відповідно до інтересів держави (правлячої партії), а не до потреб суспільства.

Реформування шкільної освіти України *в перше десятиліття незалежності* (1991–2002) можна оцінити як перехідний і кардинальний період, своєрідний місток між авторитарною парадигмою освіти, що відходила в минуле, і новою демократичною особистісно орієнтованою парадигмою, котра відкривала нові горизонти її розвитку. 90–ті р. ХХ ст. – це досвід не лише національного законотворення, а й реалізації основних законодавчих документів у шкільній практиці³⁷².

Таким чином, здобуті в ході дослідження знання не лише збагачують історико-педагогічну науку, а й можуть допомогти на нинішньому етапі розбудови національної системи освіти уникнути тих типових помилок, які спричинювали гальмування чи згортання реформ, а саме: ігнорування громадської думки на різних етапах реформи, національної складової в реформаторських планах; невідповідність до змін основної фігури реформування освіти – вчителя; проголошення реформи “згори” без попередньої апробації (загальнодержавного експерименту); прагнення вилучити з політико-ідеологічних міркувань попередній досвід реформування; пріоритетність політичних завдань над реальними потребами школи, вчителя, учня; відсутність загальнокоординуючого міжгалузевого центру реформування з учителів, викладачів, науковців, представників різних міністерств і відомств; відсутність належної матеріально-фінансової бази, законодавчо-правового поля, адекватного наукового-методичного забезпечення. З огляду на це подальшого вивчення потребують питання підготовки вчителя до перетворень шкільної освіти, впливу громадсько-педагогічних рухів на перебіг вітчизняних реформ тощо.

---

³⁷² Березівська Л. Д. Шкільна реформа в Україні початку 90-х років ХХ століття як перехідний період до особистісно орієнтованої парадигми освіти / Лариса Березівська // Педагогічна і психологічна науки України : зб. наук. праць : в 5 т. – Т. 1 : Загальна педагогіка та філософія освіти. – К. : Педагогічна думка, 2012. – 368 с. – С. 180 – 190.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державна національна програма “Освіта” (“Україна ХХІ століття”) [Електронний ресурс]: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=3&nreg=896-93-%EF> – режим доступу.
2. Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР. – К. : Рад. шк., 1959. – 26 с.
3. Закон України “Про освіту” // Законодавство України про освіту : зб. законів. – К. : Парламентське вид-во, 2002. – 159 с.
4. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : монографія / Л. Д. Березівська – К. : Богданова А. М., 2008. – 406 с.
5. Березівська Л. Д. Часткові внутрішньосистемні зміни шкільної освіти УРСР в контексті прихованої русифікації (1964–1984) / Лариса Березівська // Рід. шк. – 2007. – № 9. – С. 60 – 63.
6. Березівська Л. Д. Радянська реформа загальноосвітньої і професійної школи у руслі зародження демократичних змін в УРСР (1984–1988) / Лариса Березівська // Молодь і ринок. – 2008. – № 1 (36). – С. 25 – 31.
7. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в УРСР в умовах авторитарно-партійного суспільства на демократичних засадах (1988–1991) / Лариса Березівська // Молодь і ринок. – 2008. – № 4 (39). – С. 21 – 30.
8. Березівська Л. Д. Шкільна реформа в Україні початку 90-х років ХХ століття як перехідний період до особистісно орієнтованої парадигми освіти / Лариса Березівська // Педагогічна і психологічна науки України : зб. наук. праць : в 5 т. – Т.1 : Загальна педагогіка та філософія освіти. – К. : Педагогічна думка, 2012. – 368 с. – С. 180 – 190.
9. Кодекс законів о народном просвещении УССР, утвержденный ВУЦИК 2 ноября 1922 г. на основании Постановления III сессии VI созыва ВУЦИК от 16 октября 1922 г. – Харьков : Изд. Нар. комиссариата просвещения УССР, 1922. – 75 с.
10. Материалы по реформе средней школы. Примерные программы и объяснительные записки, изданные по распоряжению г. министра народного просвещения. – Пг. : Сенат. типография, 1915. – 547 с.

11. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012 – 2021 роки // Матеріали III Всеукраїнського з'їзду працівників освіти. – К., Чернівці : Букрек, 2011. – 400 с. – С.317 – 376.

12. Проект єдиної школи на Україні. Основна школа. – Кам'янець-Подільський : Дністер, 1919. – Кн.1. – 172 с.

13. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 2582, оп. 2, спр. 14, 17 арк.

14. ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 2, спр. 116, 85 арк.

ТЕНДЕНЦІЇ РЕФОРМУВАННЯ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ У ХХ СТ.

У статті обґрунтовано основні тенденції вітчизняного реформування шкільної освіти у ХХ ст. відповідно до розробленої періодизації з урахуванням суспільно-політичних, економічних і педагогічних детермінант. Аргументується необхідність вивчення історії шкільних реформ, що сприяє осмисленню нинішніх інноваційних змін в освітній галузі України.

TENDENCJE REFORM EDUKACJI SZKOLNEJ NA UKRAINIE W XX WIEKU

W artykule zaprezentowane zostały główne tendencje krajowych reform edukacji szkolnej w XX wieku. Podano ich terminy oraz uwzględniono społeczno-polityczne, ekonomiczne oraz pedagogiczne ich determinanty. Przywołano argumenty za koniecznością studiowania historii reform szkolnych. Sprzyja to bowiem uświadomieniu dzisiejszych problemów i niezbędnych innowacji w dziedzinie edukacji na Ukrainie.

THE TENDENCIES OF THE REFORMATION OF THE SCHOOL EDUCATION IN UKRAINE IN THE XX C.

The article substantiates main tendencies of reformation of school education in Ukraine in XX century according to the designed periodization, with taking into account the socio political, economic, and pedagogical determinants. It argues in favor of necessity to study history of the school reforms, which promotes understanding the modern innovative changes in the educational sphere of Ukraine.